METODOLOGICKÉ IMPULZY JÁNA HORECKÉHO¹

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

DOLNÍK, Juraj: Methodological impulses of Ján Horecký. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2020, Vol. 71, No 2, pp. 139 – 156.

Abstract: The author of the study develops the ideas of J. Horecký, which relate to the language sign, the language system, language consciousness and its cultivation. Interpretations of J. Horecký's statements on the systemic and communicative language sign lead to the conclusion that there is really only a communication sign as an ambivalent significant for users of the language who control the rules of its use. Significant are articulation-acoustic units, which we feel as fictitious equivalents of what we experience when we are in the intentional state. J. Horecký's reflections on the language system led the author to confront the user of the language as an actor of language practice with the user realizing himself as a reflexive linguistic being. In this confrontation, the language system came into focus in a practical and reflexive modality. On the background of these modalities of the language system, the author approaches linguistic consciousness in the interpretation of J. Horecký, in order to shed light on it in terms of two questions: (1) What is the degree of linguistic awareness of the mother tongue? (2) What is the "true" cultivation of language consciousness? These questions led the author to confront the linguistic realist with the anti-realist and to discover a situation in which the linguist believes in realism but holds the position of anti-realist. The author leans towards the realists and emphasizes the thesis that the representation of the language system is true when it corresponds to the language system resulting from the nature of language.

Key words: Ján Horecký, language, sign, system, language consciousness, linguistic realist, antirealist.

ÚVOD

V lingvistickom myšlienkovom svete Jána Horeckého majú výrazné miesto koncepty, v ktorých sa koncentrujú znalosti o fundamentálnych aspektoch prirodzeného jazyka v chápaní systémovolingvistickej paradigmy. Patria k nim znalostné koncentráty týkajúce sa jazykového znaku, jazykového systému a jazykového vedomia. Na tieto koncepty sa sústreďujú výklady v tomto príspevku, pravda, nie v zmysle rekonštrukcie spôsobu myslenia J. Horeckého, ale ako reakcie na inšpirácie prameniace z jeho teórií, modelov a úvah. Ide o podnety vychádzajúce z jeho modelu jazykového znaku, založeného na rozlišovaní medzi systémovým a komunikačným

¹ Táto práca vznikla s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176.

znakom, z jeho teórie jazykového systému a modelu jazykového vedomia, ako aj z jeho úvah o aplikácii kritéria systémovosti na normovanie výrazových štruktúr, ktoré sú podložené kritickými analýzami zásahov do spisovného jazyka v mene systémovosti. Základná pozícia J. Horeckého vo vzťahu k jazyku bola vymedzená systémovolingvistickou ideológiou, ale postupne si čoraz viac uvedomoval potrebu prihliadania na používateľa jazyka a jazykovú prax, z poznávania ktorej mu vzišli impulzy na kritické vnímanie predstavy o jazykovom systéme a systémovosti tradične uplatňovanej pri intervenciách do kultivovania (aj) spisovnej slovenčiny. Tento príspevok je zameraný na to, aby sa aspoň fragmentárne ukázalo, čo sa dá vyťažiť z myšlienkového potenciálu skrytého v spomínaných konceptoch, do čoho môže vyústiť vyrovnávanie sa s jeho výkladmi, a teda v čom spočíva inšpiračná sila jeho uzavretého diela. Ako možný výťažok sa v ňom nepodáva vyvedený konzistentný myšlienkový obraz jazykového znaku, systému a vedomia, pretože jeho obsah je podriadený riadiacej otázke, kam môžu smerovať a do čoho môžu vyústiť zamýšľania nad lingvistickými ponukami J. Horeckého. Prosto povedané, ide v ňom o možnú reakciu na otázku, prečo sa oplatí znovu čítať Horeckého.

SEMIOTICKÁ INŠPIRÁCIA J. HORECKÉHO

K jazykovému znaku Ján Horecký pristupuje zo stanoviska dvojsvetového modelu jazykovej totality, zahŕňajúceho jazyk a reč, a v duchu tohto modelu rozlišuje systémový a komunikačný jazykový znak. Systémový jazykový znak je ideálny objekt s označujúcou a označovanou zložkou. Signifikant tohto znaku je komplexom fonematickej, onomatologickej a onomaziologickej štruktúry, jeho signifikát je určený štruktúrou sémantických príznakov (sém). Stavbu komunikačného jazykového znaku opisuje takto: „Jeho označujúcu zložku, signifikant tvoria rady zvukov, hlások platných v konkrétnom jazyku, jeho označovanú zložku, signifikát predstavujú systémové jazykové znaky“ (Horecký, 1983, s. 51). Tento náčrt stimuluje uvažovania o jazykovom znaku, ktoré nám osvetlia jeho výklady na pozadí predaussureovskej, saussureovskej aj postsaussureovskej paradigmy. Konfrontácia týchto paradigiem môže viesť k novému kroku v interpretácii tejto semiotickej jednotky.

J. Horecký uvádza svoj výklad takto: „Najvšeobecnejšia definícia znaku sa dá vyjadriť latinskou vetou *Signum est aliquid quod stat pro aliquo* – Znak je niečo, čo stojí za niečo iné“ (op. cit., s. 47). Pri znaku teda vždy ide o to, že na jednej strane je nejaká prvotná entita a na druhej strane niečo, čo je usporiadané na zastupovanie tejto entity. U neho ide o dvojaké zastupovanie. Systémové jazykové znaky stoja za objekty aj pojmy (ako prvky logickej, myšlienkovkej oblasti), komunikačné znaky zastupujú – v komunikácii – systémové znaky ako ideálne objekty. Najjednoduchšou interpretáciou prvého zastupovania je, že existuje svet objektov a pojmov, ktorý je štruktúrovaný vecnými a logickými vzťahmi, čiže má vlastný poriadok, ktorý jazykové znaky reprezentujú. Štruktúra jazykových znakov je teda závislá od štruktúry tohto sveta, takže

jazyk je len jeho reprezentáciou. Ak sémantické príznaky, tvoriace signifikát, vnímame prosto ako odraz vlastností segmentov sveta, konštituovaný v kognitívnom procese, v ktorom sa vytvára poriadok myslenia, účel jazykových znakov vidíme v tom, že slúžia na reprezentáciu mimojazykového sveta, sú len náhradou objektov mimo jazyka. A to je výzva na uvažovanie v duchu saussureovskej tradície.

Sémantické príznaky vnímané v tomto duchu sú produktom fungovania mechanizmu artikulácie, ktorý má v saussureovskej paradigme kľúčový význam. Niet vopred daného poriadku, ktorý sa jazykom zobrazuje; jazyk týmto mechanizmom poriadok vytvára: „amorfnej myšlienkovvej mase“ dáva formu, stvárnjuje ju. To isté sa deje s „amorfnou zvukovou masou“, aj tú jazyk stvárnjuje a obidve stvárnjenja – formy – zjednocuje ako znaky. Jazyk je teda štruktúrotvorný faktor, nezastupuje niečo, čo je už štruktúrované, pretože štruktúracia je mu inherentná. Poriadok, ktorý jazyk v pre-saussureovskom chápaní len zastupuje, v tomto teoretickom rámci sa nachádza v samotnom jazyku, ktorý tým preukazuje svoju autonómiu. Ak ani v tomto myšlienkovom rámci sa nechceme vzdať nie kontraintuitívneho presvedčenia, že jazykový znak niečo zastupuje, lebo „stáť za niečo“ je jeho existenčná motivácia, tak tým niečím môžu byť len segmenty (entity) sveta „za“ poriadkom vymedzeným štruktúrotvornosťou jazyka. O týchto segmentoch máme reálne alebo potenciálne viac znalostí v pomere k sémantickým príznakom rovnajúcim sa znalostiam o dištingtívnych vlastnostiach entít, takže existujú pre nás ako znalostné jednotky. Môžeme povedať, že jazykové znaky zastupujú segmenty sveta v ich pragmatickom mode – ako znalostné jednotky. Zastupovanie je tu podložené metonymickým vzťahom: jazykové znaky s inherentnými sémantickými znalosťami stoja za celok znalostí o príslušných segmentoch sveta. Také uvažovanie nás vŕhne do problematiky týkajúcej sa protikladu medzi minimalistickým a maximalistickým chápaním lexikálnej sémantiky, ktorý je založený na otázke rozhraničenia sémantiky a pragmatiky (porov. Geeraerts, 2019, s. 187).

Dôsledný semiotický prístup vedie k pojmu tranzitné zastupovanie, ktorým sa vystihuje interpretácia fungovania jazykového znaku ako prenos zastupovania na zastupované, ktorá je založená na logike, že prvotnou funkciou znaku je identifikácia, na ktorú môže nadväzovať semiotizácia identifikovaného. Taký prístup korešponduje s denotatívnou a konotačnou semiotikou Louisa Hjelmsleva (1972, s. 119), resp. s výkladom Umberta Eca (1991, s. 84) o bazovom kóde a subkóde, v ktorom v podstate ide o dvojité kódovanie, resp. dvojité signifikáciu. Môžeme vychádzať z toho, že sémantickými príznakmi v signifikáte jazykový znak zastupuje identifikovaný objekt – jazykový znak sa javí ako identifikátor, slúžiaci na prvotnú orientáciu vo svete –, a to tak, že umožňuje myšlienkové operácie vzťahujúce sa na tento objekt a komunikáciu o ňom na úrovni abstraktnej logiky. Semiotizačná dispozícia človeka, ktorá bola v základe jeho zrodu ako bytosti svojho druhu (predhumánna bytosť sa stala človekom tým, že v nej evolučne „zrela“ dispozícia na identifikáciu foriem s ich interpretáciou), sa aplikuje aj na identifikovaný objekt, v zastúpení identifikujúcim jazykovým znakom, a tak sa konštituujú sekundárne znaky. Tento znak zastu-

puje identifikovaný objekt v zmenenej perspektíve. Takým nazeraním na jazykový znak sa vťahujeme do diskusie o znakovej identifikácii objektov, o tom, ako sa identifikujú objekty používateľmi jazyka so zreteľom na ich skúsenostné znalosti a zapojenosti do interakčného komplexu v rámci jazykového spoločenstva (dostávame sa do diskurzu o modelovaní lexikálneho významu v duchu prototypovej teórie v opozícii s teóriou nevyhnutných a dostačujúcich podmienok), ako aj o tom, či je privilegium abstraktnologickej identifikácie obhájiteľné a či schéma dvojitej semiotizácie nie je len pohodlným myšlienkovým konštruktom.

Iný typ zastupovania v modeli J. Horeckého reprezentuje pomer komunikačného znaku k systémovému znaku. Ak ale má platiť, že systémový jazykový znak je signifikátom komunikačného znaku, a má platiť aj to, že to, čo znak zastupuje, je mimo neho, komunikačný znak nemôže stáť za systémový znak. V systémovej lingvistike sa hovorí o aktualizácii systémového jazykového znaku v reči. Zostávajúc pri termíne J. Horeckého, dá sa to interpretovať tak, že explicitný (externalizovaný) signifikant (realizovaná fónická štruktúra) odkazuje na implicitný (internalizovaný) signifikant, s ktorým je asociačne spätý signifikát. Odkazovaním na implicitný signifikant s asociovaným signifikátom signifikant komunikačného znaku navodzuje komunikačný signifikát ako produkt vplyvu kontextu na signifikát systémového znaku, na ktorý externalizovaný signifikant odkazuje (tu sa, pravda, žiada vysvetlenie, ako môže koexistovať asociovaný signifikát s komunikačným signifikátom, aký mechanizmus riadi ich súhru). Ak sa pýtame, čo teda zastupuje komunikačný znak, odpoveď nemôže byť iná ako objekt v aspekte, ktorý je určený signifikátom tohto znaku. Výraz odkazovanie však stimuluje aj inú interpretáciu.

Odkazovanie na implicitný signifikant znamená, že ho z objektívneho dôvodu (nie je akusticky ani vizuálne vnímateľný) v komunikácii nahrádza explicitný signifikant, t. j. zaujíma jeho miesto v komunikácii, ktorý tým – ako ideálna jednotka – nadobúda status signifikátu explicitného signifikanta (teda platí téza J. Horeckého, že systémový znak je signifikátom v komunikačnom znaku). Do pozornosti sa dostáva samozrejmosť, že aby bol signifikant v komunikácii recipientovi prístupný, musí byť explicitný a zrozumiteľný a ak to tak nie je, tak sa musí použiť sprístupňujúci ekvivalentný signifikant. Aktualizuje sa idea interpretanta v znakovej teórii Charlesa Sandersa Peircea (1998, s. 131), chápaného ako ekvivalentný znak v mysli interpreta vo funkcii prostriedku na to, aby signifikát istého výrazu sa recipientovi ozrejmil, teda sprostredkoval ako niečo zrozumiteľné. Ako je známe, interpretant je u neho spätý s neohraníčenou semiózou, ktorú U. Eco (1991) vykladal ako reťazec ozrejmovania interpretanta istého znaku ďalším znakom. Vedie to k myšlienke, že signifikát jestvuje len tak, ako sa dá uchopiť – signifikantom, ktorý ho ozrejmuje (porov. so známym výrokom Ludwiga Wittgensteina – 1984 –, že význam slova jestvuje len v jeho výklade). Signifikát je efektom operácie so signifikantmi. Ide o operáciu posunutia signifikanta do pozície iného signifikanta, ktorého efekt spočíva v tom, že „vytlačенý“ signifikant sa dostáva do pozície signifikátu „vytláčajúceho“ signifikanta (porov. s výkladom

v práci J. Lacan, 1978); napríklad *hlava štátu* je signifikant, ktorý „vkláza“ do pozície signifikátu signifikanta *prezident*, keď sa tento signifikant posunie na jeho miesto.

Také nazeranie na signifikanty – prelomové vyzdvihnutie ich dôležitosti – má za následok odvracanie pozornosti od transcendentálneho signifikátu (až k spochybneniu jeho existencie), ktorý je jedným z konštituentov Saussureovho aj Horeckého modelu jazykového znaku. V myslení protagonistov postmodernizmu sa vyzdvihuje otáznosť reálnosti takeého signifikátu so sklonom k jeho vylúčeniu z úvah o jazykovom znaku. Kým v teórii J. Horeckého sa predpokladá, že v komunikačných znakoch pod vplyvom kontextu sa prejavujú odchýlky od metafyzického signifikátu, ktorý je konštantný v jazykovom vedomí, v tomto myslení ide o stále významové posuny (porov. Derrida, 1976). V pozadí tohto protikladu je protichodnosť v tradícii európskeho filozofického chápania opakovania, ktorú Gilles Deleuze (1992) registroval ako platónovský vz. nietzscheovský druh opakovania: v prvom prípade opakovanie spočíva na idei nemenného originálu, toho istého, kým v druhom prípade to, čo sa opakuje, je čistá diferenciacia, teda diferenciacia nie v zmysle odchýlky od nemenného originálu, ale v zmysle zmeny v diferencii. To teda znamená, že niet signifikátu zodpovedajúceho platónovskej podstate, sú len signifikanty s diferenciačnými vzťahmi, zodpovedajúce platónovským javom. Inak: existuje len jeden svet – svet javov –, model dvoch svetov je len racionalistická ilúzia. Takže podľa toho – vracajúc sa k modelu J. Horeckého – jestvujú len komunikačné znaky ako signifikanty, ktorých súhra generuje štruktúru signifikant – signifikát a ktorých používanie je sprevádzané významovými posunmi, plynúcimi z toho, že sa opakujú diferencie, a nie konštantný metafyzický signifikát. Tento záver zodpovedá radikálnej pragmatizácii chápania jazykového znaku, spočívajúcej v presvedčení, že realitou je len používanie signifikantov na základe praktickej znalosti jeho pravidiel, čo je zlučiteľné so známou tézou L. Wittgensteina, že významom slova sú pravidlá jeho používania, čiže je záležitosťou jazykovej praxe.

Vyrovňavanie sa s modelom jazykového znaku J. Horeckého aktualizuje fundamentálne otázky týkajúce sa jeho ontológie aj epistemológie. Oživuje ontologickú otázku, s akým objektom máme do činenia, a evokuje aj epistemologickú otázku, akú rolu má tento objekt v našom poznávanom vzťahu k svetu. Vťahuje nás do polemiky medzi fyzikalistami a mentalistami, ako aj do uvažovania o jazykovom znaku ako substitúte toho, čo bez neho nemôžeme uchopiť, rozmýšľať a hovoriť o ňom. Ťažiskovým problémom je spôsob jestvovania signifikátu, resp. jeho existencia vôbec. Ak sa prikloníme k fyzikalizmu, uznávame, že relevantne jestvuje iba signifikant, ak akceptujeme mentalizmus, sme na stanovisku dualizmu, a teda veríme, že existuje materiálny signifikant a nehmotný signifikát, pričom ich vzťah identifikujeme ako asociáciu. Treťou možnosťou je zaujať pozíciu, ktorú John Rogers Searle nazval „biologický naturalizmus“ (Searle, 2015, s. 69). Z tohto hľadiska príčinou existencie vedomia, jestvujúceho ako subjektívne stavy, stavy prežívané istým subjektom, sú „biologické procesy nižšieho stupňa v mozgu a samotné vedomie je príznakom vyššieho stupňa mozgového systému“ (op. cit., s. 74). Zostávajúc na tejto

pozícii, plauzibilné je tvrdenie, že signifikát je – ako súčasť vedomia – takým príznakom. Je to príznak konfigurácie neurónov v tomto systéme, ktorá reprezentuje signifikant ako reťazec jazykových zvukov a ktorú prežívame ako fiktivizovaný ekvivalent toho, čo prežívame, keď sme v intencionálnom stave, t. j. keď sme v zrakovom, sluchovom, hmatovom, čuchovom, chuťovom, emocionálnom, vôľovom, racionálnom aj iracionálnom styku so svetom, do ktorého patríme sami. Signifikanty ako fiktivizované ekvivalenty sú fiktivizované imitáty toho, o čom nimi hovoríme.

To, čo sa tu nazýva fiktivizovanosť, poznáme zo štúdia metafory: *hviezda* môže fungovať ako fiktivizovaný ekvivalent, imitát *osoby*. Na základe tejto skúsenosti a na pozadí toho, že napríklad výraz *cink* prežívame ako zvukový imitát, ekvivalent príslušného sluchového intencného stavu, napríklad aj výraz *pes* sme schopní prežívať ako fiktivizovaný ekvivalent, imitát toho, čo prežívame, keď sme v intencionálnom stave vo vzťahu k tomuto zvieraťu. Ak niekto danému výrazu nerozumie, môže sa mu dostať vysvetlenia pomocou ďalších signifikantov prežívaných ako možné fiktivizované ekvivalenty prežívaného v príslušnom intencionálnom stave. Z tohto pohľadu definícia jazykového znaku znie: Jazykový znak je ambivalentný signifikant pre jeho používateľov, ovládajúcich pravidlá jeho používania. Tí ho prežívajú ako artikulačno-akustický ekvivalent konfigurácie neurónov v mozgu aj ako fiktivizovaný ekvivalent prežívaného v príslušnom intencionálnom stave. V tejto druhej platnosti signifikant funguje ako signifikát, čím sa dá vysvetliť, ako je možné, že pri recepcii jazykových znakov v komunikácii sa ich význam просто „dostaví“ (porov. s rozsiahlejším výkladom v práci Dolník, 2018, s. 122 – 141). Za týmto prístupom k jazykovému znaku je hypotéza, že tá istá konfigurácia neurónov v mozgu zapríčiňuje artikulačno-akustické útvary a je aj príčinou prežívaného v intencionálnom stave. Z tohto hľadiska reakciou na podnetný model jazykového znaku J. Horeckého je, že existujú len komunikačné jazykové znaky ako ambivalentné signifikanty, ktoré zastupujú ich kauzálne konfigurácie neurónov v mozgu, teda konfigurácie zapríčiňujúce jednak artikulačno-akustické útvary a jednak prežívanie týchto útvarov ako fiktivizovaných ekvivalentov prežívaného v intencionálnom stave.

JAZYKOVÝ SYSTÉM VO SVETLE POUŽÍVATEĽOV JAZYKA

Rozlišovanie medzi systémovým a komunikačným znakom vypovedá o tom, že aj J. Horecký pristupoval k jazykovej totalite v duchu jazykovo-rečovej paradigmy. Pojem jazykový systém bol základným determinantom jeho lingvistického myslenia. Ako prominentný mysliteľ však nemohol nepostrehnúť prejavy sklonu k simplifikácii idey systémovosti. Naznačujúc svoj kritický postoj k takým prejavom, píše: „Jazyk sa však nechápe ako zložitý systém, ale ako organizovaná jednoduchosť v protiklade s neusporiadanou zložitosťou“ (Horecký, 1995, s. 31 – 32). A vzápätí dodáva: „Systémový prístup ako spôsob myslenia, riešenia problému, pri ktorom sa javy chápu komplexne vo svojich vonkajších i vnútorných súvislostiach, sa aplikuje pomerne zriedka“

(op. cit., s. 32). Kdesi v pozadí tohto výroku sa nám vyjavuje maxima inteligentnej imitácie prírody ako imperatív pre činnosť človeka, ktorý sa vyzdvihuje v koncepcii evolučnej kultúrnej ekológie. Ide o imitáciu toho, čo je a odohráva sa v prírode v jej komplexnosti, v ktorej všetko má svoje miesto a dôležitosť, na nič sa v nej „nezabúda“ (porov. Finke, 2003). Príroda nás nabáda využívať našu prirodzenú racionalitu. S týmto náhľadom korešponduje Horeckého požiadavka: „Je prirodzené, že pri systémovom prístupe treba brať do úvahy všetky relevantné prvky, a to s úplným poznaním ich vlastností“ (Horecký, 1995, s. 32). Z tejto pozície namietať proti zjednodušeným riešeniam jazykových problémov v rámci jazykovej preskripcie. Pripomeňme si aspoň jeden príklad. Týka sa kritizovaného pomenovania potraviny zo zemiakov – zemiakové *hranolky*. Namietať, že podoba *hranolček* je bezproblémová, ak sa prihliada len na vlastnosť deminutívnosti, teda zo sémantického a slovotvorného hľadiska je tento tvar odôvodnený. Nemožno však zatvárať oči pred tým, že niektoré názvy potravín s podobou zdobnenín význam zdobnenosti strácajú, takže *rožok* nie je malý roh, *párok* nie je malý pár, a teda ani *hranolok* nie je malý hranol, ale druh potraviny. Navyše „s názvami párok a rožok má spoločné aj to, že sa tiež vyskytuje najčastejšie v množnom čísle. Kupujeme a jeme nie hranolok, ale hranolky“ (Horecký, 1997, s. 63).

Už dávnejšie predtým varoval pred sklonom k priamočiarej systémovosti: „(...) nemožno v mene systémovosti priamočiara vyžadovať len možnosť dôsledného interného rozvíjania systému, resp. uznávať za správne a vhodné aj také systémové, z hľadiska systému správne formy, ktoré okolie z rozličných príčin neprijíma...“ (Horecký, 1979, s. 21). Keď k jeho výrokom s podobným obsahom pripojíme jeho sebareflexívny výrok, ktorý zverejnil po takmer dvadsiatich rokoch vydania svojej knihy *Spoločnosť a jazyk* (1982), cítime, že zrela v ňom potreba prehodnotenia nazerania na jazykový systém. Výrok znie: „Dnes, po dvadsiatich rokoch ďalšieho štúdia o používaní jazyka, vidím tu dva vážnejšie nedostatky. (...) Druhý nedostatok je v tom, že v celom výklade sa zdôrazňuje jazyk ako systém, stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka, homo loquens“ (Horecký, 2000, s. 3). Sledovanie tejto stopy v myslení J. Horeckého môže viesť aj k otázke pomeru medzi jazykovým systémom v klasickom chápaní a používateľom jazyka, ktorú môžeme, aby bola dostatočne salientná, vyhrotiť do podoby mocenského pomeru medzi týmito stranami: Máme vychádzať z toho, že jazykový systém, chápaný ako objektívna (interindividuálna) realita, teda nie ako produkt ontologizácie systémotvornej metodológie, na základe svojho objektívneho statusu má moc nad používateľmi, čiže legitímne ovláda ich jazykové správanie, takže objektívne im nezostáva nič iné, len akceptovať túto moc a zodpovedajúco sa správať, alebo máme zaujať pozíciu, z ktorej moc je na strane používateľov, oni sú vládcami vo svojej doméne, a teda určujú, ako sa jazykový systém adaptuje na ich správanie? Lapidárne vyjadrené, ide o to, či používateľ je v pozícii, že nedá sa nič robiť, musí sa tak správať, pretože to vyžadujú zákonitosti jazykového systému, alebo v pozícii, že sa správa tak, ako to plyní z jeho ovládania jazykového systému. Úvahy o tejto otázke v konečnom dôsledku nás privádzajú k problému spôsobu existencie jazykového systému.

Východiskom J. Horeckého síce bolo, že „jazykový znak aj jazyk ako systém znakov jestvuje v spoločenskom vedomí daného jazykového spoločenstva“ (Horecký, 1979, s. 100), čiže jazykový systém existuje ako kolektívny ideálny objekt, ale si začal uvedomovať, že „stráca sa človek, tvorca a používateľ jazyka“, a tak dáva smer k prístupu, pri ktorom sa otázka jazykového systému dostáva do svetla, zviditeľňujúceho „tvorca a používateľa jazyka“ v tvorcovskej a používateľskej aktivite. Je to smer k pozorovaniu jazykových aktérov v interakcii, v ktorej sa reprodukuje, potvrdzuje sociálnosť, kolektívnosť jazyka, a k skúmaniu toho, čo sa deje v ich interakcii, sledujúc pritom súčinnosť ich jazykového správania a konania, z ktorej sa dajú vyvodiť závery týkajúce sa spôsobu existencie jazykového systému. Navodzuje sa možnosť konfrontačného postupu, konfrontácie aktivít človeka ako reflexívnej bytosti s aktivitami človeka ako praktickej bytosti so zreteľom na jazyk. Špecifikovanejšie: konfrontuje sa používateľ jazyka ako aktér jazykovej praxe s používateľom jazyka realizujúcim sa ako reflexívna jazyková bytosť. Pre prvotnú orientáciu poslúži myšlienková schéma, že používateľ existuje v praktickej aj reflexívnej modalite, čomu zodpovedajú dve modalities jazykového systému. Kým jazykový systém v reflexívnej modalite je dostatočne opísaný, jeho deskriptívna reprezentácia je celkove jasná, obraz jeho praktickej modality taký jasný už nie je. Jedným z následkov tohto stavu je, že preskriptivista sa orientuje na celkove transparentnú reflexívnu modalitu a presadzuje ju ako vedecky opísanú objektívnu realitu, a teda objektívne platnú pre nositeľov daného jazyka.

Problém, ktorý sa v tejto súvislosti vynára, naznačil už Ferdinand de Saussure pri výklade premenlivosti a nepremenlivosti znaku. Pripomeňme si jeho výroky pri poukazovaní na príliš komplexnú povahu jazykového systému: „Tento systém je totiž komplexným mechanizmom a nelze ho pochopiť jinak než reflexí; právě ti, kteří ho užívají denně, projevují jeho hlubokou neznalost“; ak by sa mal zmeniť, „takovou změnu si lze představit jen v důsledku zásahu specialistů, gramatiků, logiků atd., avšak zkušenost nám ukazuje, že podobné vměšování nemělo žádný úspěch“ (Saussure, 1989, s. 102 – 103). Čo z toho vyplýva, že tí, ktorí jazyk denne používajú, prejavujú hlbokú neznalosť jeho systému? Okrem iných možných záverov aj tieto dva: (a) Napriek „hlbokej neznalosti“ systému svoj jazyk dobre ovládajú, čo preukazujú v jazykovej praxi. (b) Zmeny v jazykovom systéme nepredpokladajú zásahy z pozície reflexívneho používateľa jazyka. Problém, ktorý sa tu zjavuje, je status jazykového systému v reflexívnej modalite v jazykovom živote. Reprezentujú ho tri otázky. (1) Predstavuje tento systém v tejto modalite abstraktnú (všeobecnú) podstatu jazyka, ktorá síce bežným používateľom reflexívne nie je prístupná, a teda ich charakterizuje jej neznalosť v tomto ohľade, ale napriek tomu tento systém je v základe ich používania jazyka? (2) Nie je tento systém produktom epistemologickej idealizácie, ktorý sa transponuje do normatívneho sveta používateľov ako ideál, slúžiaci ako fundamentálne meradlo používania jazyka? (3) Nie je tento systém len myšlienkovým výtvorom, metafyzickou realitou, ktorá je konformná s našou nastavenosťou na poznávanie sveta abstrahovaním a zovšeobecňovaním, takže je nám aj logicky kom-

fortná, čo podporuje zábranu pri možnom prechode k alternatívne poznaniu, že vystačíme aj bez metafyzickej reality, s tým, že relevantnou, resp. jedinou realitou je jazykový systém v praktickej modalite?

Keď J. Horecký napísal, že „s istou dávkou obraznosti možno jazykové vedomie charakterizovať ako banku dát, zloženú z bázy dát a operačných pravidiel“ (Horecký, 1990, s. 143), a obrátil pozornosť na pravidlá, prejavil naklonenosť k vnímaniu jazykového systému cez prizmu konceptu pravidlo, čo dáva dôvody viac sa venovať jazykovému systému v praktickej modalite. Pripomína nám, že jazyk sa vytváral a rozvíjal ustaľovaním pravidiel v jazykovej praxi, v nej si ich osvojujú jednotlivci, a teda ich ovládajú ako praktické pravidlá, ktoré existujú pre nich ako systém v praktickej modalite. Tento systém sa dostáva do pozornosti ako predmet skúmania, ak je naším záujmom poznávanie živého jazyka, ktorým disponujú používatelia v praktickej modalite. Nemôže sa však stratiť zo zreteľa ani reflexívnosť vo vzťahu k tejto modalite.

JAZYKOVÉ VEDOMIE A JEHO KULTIVOVANIE

Reflexívnosť v modeli jazykového vedomia J. Horeckého je hierarchizačným faktorom. Je založený na logike, že vyššia miera reflexívnosti znamená vyšší stupeň rozvinutosti jazykového vedomia, t. j. čím vyšší stupeň jazykovej uvedomenosti, tým vyššie miesto v hierarchii typov tohto vedomia. V jeho modeli na najnižšej priečke je spontánne (naivné, insitné) jazykové vedomie, vyznačujúce sa nereflexívnosťou, nad ním sú typy jazykových vedomí – poučené, štandardné, kultivované, kreatívne, teoretické (ich výklady nie sú dostatočne explicitné) –, ktoré reprezentujú odlišné úrovne jazykových znalostí aj znalostí o jazyku, a teda aj schopnosti uvažovať o ňom; napríklad „v spontánnom jazykovom vedomí banka dát obsahuje pomerne úzku lexikálnu bázu a elementárne operačné pravidlá. (...) v teoretickom jazykovom vedomí sa prejavuje tendencia obsiahnuť čo najrozsiahlejšiu lexikálnu bázu a čo najúplnejšie systematizovať operačné pravidlá“ (Horecký, 1991, s. 87). Jeho model je výzvou na kladenie a riešenie týchto otázok: (x) V akom pomere je stupeň jazykovej uvedomenosti k ovládaniu (materinského) jazyka? (y) V čom spočíva „pravé“ kultivovanie jazykového vedomia?

J. Horecký píše: „Jazykové vedomie sa formuje jednak spontánne, jednak uvažovaním, reflexívne“ (op. cit., s. 86). Tento výrok zapadá do kontextu výrokov, akým je výrok Zdeňka Starého, že „zasahovať do jazykovej praxe je (...) jedným z prirodzených sklonů mluvčích“ (Starý, 1995, s. 145), alebo výrok Deborah Cameronovej o tom, že intencné zásahy patria k prirodzenosti jazykovej praxe, pretože používatelia majú sklon k starostlivosti o „hygienu“ jazyka, o jeho „očisťovanie“, zlepšovanie (Cameron, 1995). Je však otázne, či ide o sklon používateľov, alebo o prirodzenú jazykovú prax, a nie o metajazykové reakcie spôsobené diskurzom o jazyku, živom z preskriptívneho zdroja, ako aj o metajazykové reakcie vyvolávané jazykovou neistotou, zapríčinenou istými neurčitostami v samotnom jazyku, alebo zneistením

používateľov neustálymi korekčnými zásahmi, alebo aj o epizodické uvažovania o nejakom jave. Nie je primerané hovoriť skôr o sklone používateľov k reprodukcii autentického stavu, spočívajúceho v tom, že sa zachováva optimálny pomer medzi neuvedomovaným ovládaním jazyka a uvedomovanými reflexiami o jeho javoch, plynúcimi z prirodzenej jazykovej neistoty, t. j. neistoty spôsobenej „temnými momentmi“ v prirodzenom jazyku? V akom jazykovom vedomí sa vyskytuje taký pomer? Nie v kultivovanom spontánnom jazykovom vedomí (vyjadrené termínom z modelu J. Horeckého)? V čom spočíva kultivovanie tohto vedomia? Nie v tom, že používateľ rozširuje diapazón svojej aktívnej účasti na diferencovaných udalostiach jazykovej praxe a obohacuje fond svojich jazykových skúseností bez toho, aby bol neustále vystavovaný vonkajšej kontrole z pozície znalca abstraktných jazykových pravidiel? Také a možné nadväzujúce otázky v konečnom dôsledku vedú k veľkej téme, týkajúcej sa otázky miesta bezznalostnej jazykovej dispozície, jazykových znalostí a znalostí o jazyku v kultivovanom ovládaní materinského jazyka.

LINGVISTICKÝ REALISTA VZ. ANTIREALISTA

Táto téma navodzuje viaceré smery ďalšieho uvažovania o jazyku a vedomí. Jedným z nich, ktorým sa vybral aj J. Horecký, je poznávanie sveta so zreteľom na prirodzený jazyk. Ako je známe, táto epistemologicko-lingvistická otázka viedla k teórii jazykového relativizmu a k presvedčeniu o existencii jazykového medzisveta, sveta medzi objektívnou realitou a nositeľmi (materinského) jazyka v ich poznávacej modalite. J. Horecký napáda tézu o jazykovom medzisvete z pozície obrancu presvedčenia o schopnosti človeka poznávať objektívnu realitu prostredníctvom jazyka. Svoju pozíciu obhajuje návratom k príkladom protagonistu neohumboldtizmu Lea Weisgerbera, demonštrujúcim objekty jazykového medzisveta. Jedným z nich je objekt s názvom *burina*, ktorý sa vzťahuje na pojem s negatívnym vymedzením: všetko, čo nie je kultúrna rastlina (v nemčine *Kraut*), je burina (*Unkraut*). *Unkraut* má výrazne ilustrovať adekvátnosť rozlišovania medzi objektívnou skutočnosťou, ktorá existuje nezávisle od človeka, a svetom stvárněným človekom, a teda oddelenia „vecí“, v skutočnosti od „predmetov ducha“, vytvorených prostredníctvom jazyka a tvoriacich jazykový medzisvet, svet medzi objektívnym bytím a vedomým bytím v ľuďoch (je to v duchu známej Humboldtovej tézy o transformovaní skutočnosti do vlastníctva ducha). *Burina* je výrazný príklad preto, lebo „*burina* sa v prírode nemôže vôbec vyskytovať, len v nazeraní človeka, ktorý (...) javy usporadúva a hodnotí, a tak vytvára z ‚vecí‘ ‚predmety ducha‘“ (Weisgerber, 1964, s. 39). J. Horecký reaguje na to tak, že ide o príklad ideálnych objektov, ktoré človek dokáže vytvárať a pomenovať, „pritom tieto ideálne objekty zrejme nie sú prvkom nejakého medzisveta, ktorý by bol medzi objektívnou realitou a ľudským vedomím, ale jestvujú v spoločenskom vedomí práve ako výsledok mysliteľskej ľudskej práce“ (Horecký, 1982, s. 25). Mienil tým zrejme to, že jazykom sa nedajú vytvárať objekty, ale len

abstrakcie z objektívnej reality, takže ani *burina* nie je jazykom vytvorený objekt, ale jazykovo-myšlienkový derivát segmentu objektívnej reality. Pripomína aj názvy súhvezdí, ich odlišne motivované pomenovania v kultúrach, čo „svedčí (...) o vzťahu medzi kultúrou a jazykom, ale nemožno z toho vyvodzovať, že jazykom sa tu vytvárajú isté objekty, a to odlišné podľa daných jazykov. Možno teda povedať, že jazyk je dôležitým, ba skoro jediným nástrojom myslenia, ale nemá moc vytvárať objekty jestvujúce mimo jazyka. Tie jestvujú bez ohľadu na jazyky“ (op. cit., s. 25 – 26).

Reakciu J. Horeckého by sme mohli odbaviť tým, že ide o nedorozumenie, lebo veď neohumboldtista netvrdí, že jazyk má moc vytvárať objekty jestvujúce mimo jazyka, naopak, jazykový medzissvet zahŕňa duchovné objekty vytvárané jazykovými obsahmi (obsahmi materinskojazykových výrazov). Avšak jeho text nás nabáda k tomu, aby sme sa zriekli idey o jazykovom (duchovnom) medzissvete, teda o trojčlennom modeli *objektívne bytie – jazykový medzissvet – vedomé bytie*, a vrátili sa k predstave dvojčlenného modelu *objektívne bytie – spoločenské vedomie (spoločenskovedomé bytie)*. To je podnet k pokračovaniu k myšlienkovvej línii vychádzajúcej z idey, že prostredníctvom jazyka sa vytvárajú reprezentácie objektívnej reality, ktorými môžeme o nej komunikovať, a to preto, lebo ju nimi sprítomňujeme v našej mysli (porov. s výkladom signifikantov ako fiktivizovaných ekvivalentov). Nevytvárajú nejaký osobitný svet – medzissvet –, ale tvoria v našom vedomí fiktívny transponát objektívnej reality v istých perspektívach. Nemá človek túžbu poznať objektívny svet taký, aký je, teda transponovať ho do hlavy v jeho skutočných podobách? Je to možné? Horeckého inšpirácia nás privádza k fundamentálnej epistemologickej otázke, ktorá aj v súčasnosti živí spor medzi realistami a antirealistami. Myslenie v jeho duchu nás prikláňa k realistom.

Pripomeňme si, že realista je presvedčený o existencii poznateľnej objektívnej reality, a teda aj objektívnej (korešpondenčnej) pravdy, čiže pre neho sú mentálne reprezentácie tejto reality pravdivé, alebo nepravdivé. Antirealisti považujú také presvedčenia za absurdné, vnímajú realistov ako takých, ktorí podľa hli zdanu, že svet sa skladá z objektov s rozličnými vlastnosťami vo vzťahoch a súvislostiach a človek ich vníma také, aké sú, čo principiálne nie je možné, lebo človek nemôže vnímať bez seba samého, abstrahovať od svojej výbavy, zbaviť sa svojich vnímacích daností. A tak podľa nich nemôžeme poznať, aký je svet ešte predtým, ako sa objaví v našom skúsenostnom svete. A v tomto svete je to, čo konštruujeme naším vnímacím aparátom a mozgom, takže naše vnemy, pojmy, myšlienky nie sú reprezentáciou (odrazom) objektívnej reality, jestvujú len naše konštrukty, svet je pre nás komplex sociálnych konštruktov (objekty sú konštruované subjektmi ako sociálnymi jedincami; svet, v ktorom žijeme, je vymedzovaný našou konštrukčnou aktivitou (najmarkantnejšími reprezentantmi antirealizmu sú zástancovia radikálneho konštruktivismu; rozsiahly výklad tohto javu podáva práca Dolník, 2017, s. 12 – 20). Filozof J. R. Searle reaguje na antirealistov takto: „Z faktu, že naše poznanie/predstava/obraz skutočnosti sa konštituuje ľudskými mozgami a interakciami, nevyplýva, že skutočnosť, o ktorej máme poznanie/predstavu/obraz, bola vytvorená ľudskými mozgami a interak-

ciami“ (Searle, 2013, s. 168). Vyslovuje presvedčenie, že nekonštruujeme skutočnosť, ale naše reprezentácie skutočnosti (antirealista stotožňuje konštruovanie reprezentácií s konštruovaním reality). Ďalej hovorí: „Z faktu, že epistemickou bázou môjho vedenia sú moje súčasné skúsenosti, nevyplýva, že nemôžem mať vedenie o ničom inom ako o svojich skúsenostiach“ (op. cit., s. 180). A dodáva, že opak je pravdou: moje skúsenosti mi umožňujú prístup k niečomu, čo nie je mojou skúsenosťou. S týmto korešponduje presvedčenie ľudí, že bytostná povaha objektov sveta nie je skúsenosťou, nie je konštruovaná našou výbavou, ale naše konštruovania reprezentácií objektov touto výbavou poskytuje možnosť prístupu k nim. Môžeme to podporiť otázkou, či príroda, z ktorej človek evolučne vzišiel, nevybavila svojho descendenta („potomka“) tak, aby ju mohol vnímať, poznávať takú, aká je.

Epistemickej pozícii J. Horeckého zodpovedá tento záver (rozpísaný v citovanej práci Dolník, 2017): Človek je v kontakte so svetom prostredníctvom svojej výbavy, čo patrí k jeho objektívnej bytostnej povahe. Ako človek aj svet má svoju objektívnu povahu a poznávacie aktivity človeka sú zamerané na ňu. Prostredníctvom našej výbavy konštruujeme naše znalosti, ktorých obsahom je, ako sa svet v nich javí ako následok toho, že do kontaktu s ním vstupuje naša výbava ako konštrukčná sila. Keďže ako poznávacie subjekty sme zainteresovaní na tom, aby sme si sprístupnili objektívnu povahu sveta, sledujeme, či naše znalostné konštrukcie sú aj rekonštrukciou tejto povahy. Potvrdzuje to (alebo to vyvracia) naša prax. Konštruovaním reprezentácie objektu skutočnosti nekonštruujeme objekt, ale rekonštruujeme jeho povahu, a to na základe údajov z konštruovaných vnemov, znalostí našou výbavou a údajmi z praktickej činnosti. Človek je teda konštrukčno-rekonštrukčná bytosť. Konštruuje svoje znalosti, čím sa adaptuje na svet. Adaptáciu na svet optimalizuje tým, že svojimi konštrukciami aj rekonštruuje objektívnu povahu sveta, čo sa deje v spätosti s optimalizáciou praxe. Povaha sveta ho bytostne zaujíma.

Taký záujem má aj jazykovedec realista, ktorý chce poznať systém prirodzeného jazyka: chce skonštruovať takú reprezentáciu tohto systému, ktorou rekonštruuje reálny jazykový systém. Pristavme sa pri jazykovom systéme ešte raz, ale z hľadiska spomínaného epistemologického protikladu. Tradičný „realistický“ lingvista s normatívnou orientáciou, napríklad v slovenskom spisovno-jazykovom prostredí, za primárne kritérium pri kodifikačnom rozhodovaní považuje systémovosť: ak niet špecifických dôvodov, kodifikovaná má byť systémová štruktúra. Ak sa v jazykovej praxi používateľov, pre ktorých je tento jazyk materinský, vyskytuje namiesto nej iná štruktúra, takto orientovaný lingvista vidí v tom jazykovoznalostný deficit používateľov, pretože je presvedčený, že skonštruovaná reprezentácia jazykového systému je rekonštrukciou všeobecnej podstaty jazyka (skutočného systému jazyka). Kritika takého prístupu vzchádza z oboch epistemických strán. Lingvista realista, aký bol aj J. Horecký, namietla, že reprezentácia jazykového systému, z ktorej vychádza spomínaný jazykovedec s normatívnou orientáciou, nezodpovedá povahe jazyka, čo preukazuje jazyková prax (teda znalostný deficit nie je na strane používateľa, ale lingvistu). J. Horecký

túto námietku podopiera nedôslednosťou pri aplikácii systémového prístupu na jazyk. Nerešpektuje sa dôsledne, že „systémový prístup je spôsob myslenia, riešenia problémov, pri ktorom sa jazyk chápe komplexne, vo všetkých vnútorných i vonkajších súvislostiach, s ohľadom na správanie systému a v prípade zložitého systému aj na správanie subsystémov“ (Horecký, 1997, s. 83; porov. aj 1995, s. 32). Podčiarkuje – zopakujme ešte raz jeho už citovaný postreh –, že „jazyk sa (...) nechápe ako zložitý systém, ale ako organizovaná jednoduchosť v protiklade s neusporiadanou zložitnosťou“ (Horecký, 1995, s. 31 – 32). Pripomeňme si aspoň jeden z jeho príkladov, demonštrujúcich túto nedôslednosť. Ide o prípony *-ár*, *-áreň*, ktorých skracovanie/neskracovanie sa upravilo v *Pravidlách slovenského pravopisu* z roku 1991 tak, že po predchádzajúcej monoftongickej dlhej slabike sa skracujú, ale nekrátia sa po predchádzajúcej slabike s diftongom. Námietka: „Z hľadiska systému treba brať do úvahy, že rovnaká situácia je aj v type *siedmak*, kde sa prípona *-ák* (*prvák*) po dvojhláske skracuje. Pri systémovom prístupe by bolo treba tento stav konfrontovať so stavom v morfématickom subsystéme, kde je špecifickou vlastnosťou práve ustálenosť podoby *-ár*, *-áreň*, ktorej pôsobením sa dokonca skracujú koreňové dĺžky (*víno* – *vinár*, *betón* – *betonár*)“ (Horecký, 1997, s. 83). Na inom mieste k tomu dodáva, že „netreba azda dokazovať, že nie je systémové riešenie (je to skôr protisystémové riešenie), ak sa po dvojhláske kodifikuje podoba *-ár*, ale zároveň v rovnakej pozícii *-ak* (*siedmak*). Pritom tu ide aj o neúplné, resp. nerovnaké chápanie vlastnosti dvojhlásky: raz sa chápe ako dlhá, druhý raz ako krátka“ (Horecký, 1995, s. 32 – 33). Taká reprezentácia jazykového systému nemôže zodpovedať povahe prirodzeného jazyka. Aby korešpondencia nastala, treba konštruovať adekvátnu reprezentáciu jazykového systému.

Kritika z druhej – antirealistickej – strany je založená na tom, že jazykový systém je lingvistický konštrukt, ktorý nie je dostatočne viabilný, teda adaptovaný na podmienky fungovania jazyka. Termínom viabilita sa nahrádza termín pravda. Nejde o to, či opis jazykového systému je pravdivý, ale o to, ako je prispôbostený jazykovej praxi. Táto prax ukazuje, nakoľko je viabilná konštrukcia *jazykový systém*, ako je „napasovaná“ na používanie jazyka, a stimuluje aj k optimalizácii jej viability. Výraz viabilita v zmysle „životaschopnosť“, „prispôbenosť“, „úspešnosť“ signalizuje priamočiaru inštrumentálnosť konštrukcie: konštrukcia *jazykový systém* má byť úspešne použiteľná bez ohľadu na pravdivosť v zmysle korešpondenčnej pravdy (ktorá je aj tak len prejavom „naivity“ realistov). V tomto momente do pozornosti sa núka paradoxný jav. Tradičný lingvista realista verí, že jeho konštrukcia *jazykový systém* je pravdivou reprezentáciou „jazykového systému“ ako objektívnej jazykovej reality a na základe tejto viery svoju konštrukciu edukačne inštrumentalizuje: jazyková edukácia má viesť k tomu, aby sa používatelia dokonale adaptovali na jazykový systém v jeho konštrukcii. Používatelia sa majú dôsledne prispôbiť jazykovému systému – majú sa naučiť dôsledne používať systémové jazykové štruktúry –, pričom vlastne ani nie je dôležité, či konštrukcia reprezentuje objektívny jazykový systém, a teda či je pravdivá. Dôležité je to, aby konštrukcia splnila účel: zjednotiť

používateľov so zreteľom na znalosť systémových štruktúr. Konštrukcia má byť viabilná na dosiahnutie tohto zámeru, cieľa, čiže adaptovaná na tento cieľ. To ale znamená, že lingvista, ktorý je presvedčený, že koná v duchu epistemického realizmu, sa ocitá v pozícii antirealistu – svoju konštrukciu inštrumentalizuje na dosiahnutie unifikačného cieľa. Stručne: lingvista verí v realizmus, ale zaujíma pozíciu antirealistu. On však nepostrehne, že zaujal túto pozíciu, pretože dlhodobý metajazykový diskurz (zasahujúci najmä do školského vzdelávania) štandardizoval náhľad, že „tak to má byť: treba sa učiť používať správne tvary, výrazy, spojenia atď.“. S naturalizáciou takého náhľadu ide ruka v ruke normalizácia jazykovej normatívnej moci lingvistu, ktorý v tejto mocenskej pozícii nemá potrebu vyrovnávať sa s otázkou, či jeho konštrukcia je pravdivá, či zodpovedá povahe jazyka.

PRAGMATIZMUS V JAZYKOVOM SPOLOČENSTVE

Stanovisko tradičného lingvistu sa fakticky neliši od fundamentálnej tézy pragmatizmu: pravda je to, čo funguje. Proklamovaná korešpondenčná pravda má len „dekoratívnu“ funkciu (konštrukcia je ňou „ozdobená“, aby nestratila povest vedeckosti), dominuje pragmatická pravda, aj keď bez priznávania sa k nej. Čo spôsobuje pragmatizmus v jazykovom spoločenstve? Reprodukuje v ňom paternalizmus a brzdí jazykovú emancipáciu jeho členov. Lingvista funguje ako inštitúcia, ktorá vie, čo je najlepšie pre používateľov a ich jazyk, a preto je ich uznávaným usmerňovateľom a ochrancom ich jazyka. Edukačne pôsobí na „nedospelého“ používateľa, ale namiesto jeho emancipácie utvrdzuje ho v jeho „nedospelosti“. To sa deje preto, lebo fakticky sa vzdal hľadania nepragmatickej pravdy, ktorá by viedla ku konštruovaniu reprezentácie jazykového systému na základe lingvistickopragmatického prístupu k jazyku, založenom na poznávaní jazyka sledovaním jazykového správania a konania používateľov, v ktorom sa jazykový systém vyskytuje. Lingvistickopragmatický prístup dáva šancu pragmatickú zásadu „Pravda je to, čo funguje“ upraviť tak, aby sa do perspektívy nazerania vrátila povaha sledovaného segmentu sveta: „Pravda je to, čo funguje v súlade so svojou povahou“. Podľa toho reprezentácia jazykového systému je pravdivá, keď zodpovedá jazykovému systému plynúcemu z povahy jazyka.

Ak z nejakého dôvodu vylúčime z uvažovania povahu jazyka – odmietame niečo také ako povaha objektov, a teda aj jazyka, alebo si myslíme, že je lepšie obísť ju, alebo sa nám vidí ako niečo irelevantné zo sledovaného hľadiska a pod. –, ako pravda sa nám môže javiť aj to, čo sa prosto v komunite presadí a je akceptované, pričom nie je dôležité, ako sa to stane. V tom prípade aj pri otázke, či tá alebo oná jazyková štruktúra je systémová, racionalita argumentácie stráca praktický význam, pretože jej silu nahrádzajú sociálnovzťahové faktory. Pripomeňme si spomienku Eugena Paulinyho na rozhovor s Henrichom Bartekom, ktorý vyzdvihoval prestížnosť časopisu Slovenská reč v tom období: „Keby som napísal v Slovenskej reči, že

toto nie je cigareta, ale že sa to po slovensky volá výfučka, odzajtra by to každý volal výfučka“ (Pauliny, 1979, s. 47). H. Bartek upozornil na rolu sociálnomocenských pomerov aj pri presadzovaní jazykových štruktúr v praxi. Upriamil vlastne pozornosť na to, čo bolo životným krédom Napoleona pri jeho mocenskom nástupe v protiklade s názormi „ideológov“ (de Tracy, de Condillac, Helvétius), založenými na objavovaní „správnych, opravdivých“ ideí. Podľa neho „ideológovia“ sa ocitli mimo sociálnej reality, lebo nepochopili, že primerané je také myslenie, ktoré vedie k poznaniu mocenských bojov prebiehajúcich v každej spoločnosti. Také poznatky sa dajú cieľavedome využiť v politickej praxi. Takže ani vo vzťahu k jazykovému životu nie sú dôležité „správne, opravdivé“ jazykovedné idey, lebo rozhodujúce sú mocenské vzťahy v ňom, z čoho vyplýva, že primerané je také myslenie, ktoré je zamerané na poznanie týchto vzťahov. Z toho vyplýva, že je užitočné poznať tieto vzťahy – môžu byť predmetom sociálne orientovanej lingvistiky –, aby sme sa v politickej praxi dobre orientovali a vedeli úspešne reagovať napríklad aj na presadzovanie – z nášho hľadiska problematických – systémových jazykových štruktúr. Iste je napríklad poučné poznať vplyvy na používateľov spisovnej slovenčiny, ktorí používajú slovo *ostatný* alebo väzbu *napadlo mi* s presvedčením, že slovo *posledný* (správne v *ostatnom* čase, nesprávne v *poslednom* čase) a väzba *napadlo ma* sú nesprávne. Výrazným javom aj v tejto súvislosti je slovenský jazykový zákon, ktorý – ako je známe – nepripúšťa zasahovanie do spisovného jazyka v rozpore s jeho zákonitosťami. Ak teda nejaký jazykovedec spochybní nejakú „zákonitosť“ opísanú v dielach, o ktoré sa v tomto bode jazykový zákon opiera, napríklad zistí, že *kvôli chorobe* nie je nesystémová štruktúra (takže „zákonitosť“ sa tu neobmedzuje štruktúrou *pre chorobu*), jeho poznanie je prakticky irelevantné, pretože rozhodujúca je mocenská pozícia, ktorá je za jazykovým zákonom. Poučenie pre lingvistiku je, že rozhodujúca je „mocenská“ a „trhová“ pravda, ak má záujem o ovplyvňovanie verejného jazykového života.

Ak sa naopak vychádza z toho, že jazykoveda má dospieť k autentickému jazykovému systému, teda zodpovedajúcemu povahe jazyka, aktualizuje sa viera, že to je cesta k pravej jazykovosystémovej normalite, k stavu, ktorý jazykové spoločenstvo skôr či neskôr dosiahne, a to preto, lebo je to systém spočívajúci na štruktúrach, ktoré sa reprodukovujú prirodzeným používaním jazyka, ním sa aj menia i osvojujú, a tak sa udržiava ich racionalita, spočívajúca v tom, že sú používateľom v komunikácii k dispozícii bez toho, aby si nárokovali na ich psychickú energiu, ktorú preto môžu koncentrovať na realizáciu komunikačných zámerov a na kontrolu nežiaducich efektov. Ak sa vplýva na používateľov v tomto duchu, podporuje sa ich autenticita. Takto orientovaný jazykovedec nachádza oporu aj u J. Horeckého, keď číta: „Cieľom výchovy k jazykovej kultúre však nie je to, aby si jazykovedci vynucovali dodržiavanie jazykových noriem. Hlavným cieľom je dosiahnuť, aby každý používateľ spisovného jazyka ovládol jeho zvukové, gramatické, lexikálne a štylistické prostriedky do takej miery, aby sám vedel rozhodnúť o správnosti a primeranosti jazykových prostriedkov, ktoré použil v danom texte alebo prejave. Aby sa v jazykovej poradni spytoval skutočne iba na ne-

jasné alebo rozkolísané javy“ (Horecký, 1982, s. 77 – 78). Cieľ „aby sám vedel rozhodnúť o správnosti...“ nemôže znamenať, že sa z neho stane lingvistický adept, ktorý dokáže analyzovať výrazové štruktúry na úrovni, ktorá stačí na to, aby spoznal, čo je správne. Ale môže to znamenať, že sa bez obmedzovania prejaví ako praktický jazykový odborník, opierajúci sa o svoju prirodzenú jazykovú kompetenciu, ktorá v ňom vyklíčila a rástla prirodzeným osvojovaním a používaním jazyka vrátane korekčnej meta-jazykovej schopnosti. Jeho „odbornosť“ nespočíva v znalostiach o jazyku, ale v rozvinutosti dispozície na reakcie v duchu pravidiel jazyka (bez toho, aby mal znalosti o pravidlách; porov. s termínom bezznalostná gramatická dispozícia), na čerpanie zo systémového potenciálu jazyka (napr. *vidíme sa zajtra* – futúrny prézens v duchu historického prézensu), a teda na využívanie možností, ktoré jazyk ponúka. Praktický jazykový odborník je autentický nositeľ jazyka, v kompetencii ktorého sa jazyk odráža v svojej autenticite, prejavuje sa v nej jeho povaha. Používateľ sa, pravda, môže naplno rozvinúť ako praktický jazykový odborník len v prostredí, v ktorom sa vytvárajú a optimalizujú podmienky na slobodnú sebarealizáciu, zahŕňajúcu realizáciu jazykového a komunikačného potenciálu bez obmedzovania mocenskými záujmami iných (porov. s časťou citovaného výroku J. Horeckého: „... aby si jazykovedci vynucovali dodržiavanie jazykových noriem.“).

ZÁVER

Opätovné čítanie lingvistických textov Jána Horeckého inšpiruje aj k aktualizácii otázky poznávania prirodzeného jazyka so zreteľom na to, že človek je praktická aj reflexívna bytosť, praktický aktér aj poznávajúci a uvažujúci subjekt. Nositeľom svojho jazyka sa stáva jeho osvojovaním v jazykovej praxi, jeho používaním v kontexte sociálnych aktivít, v ktorom nadobúda status praktického jazykového odborníka, ale dokáže, samozrejme, uplatniť svoju schopnosť poznávať svet a uvažovať o ňom aj vo vzťahu k jazyku. Používateľ jazyka vystupuje v role jeho prežívateľa, vrasteného do jazykovej praxe, v ktorej sa formovali, reprodukovali a rozvíjali jazykové pravidlá ako nevyhnutné dispozičné zázemie sociálnych interakcií, ale môže vystupovať aj v role pozorovateľa sledujúceho jazykovú prax s reakciami na jej prejavy. Metajazykové školenie používateľov (najmä v rámci školského vzdelávania) vedie ich k tomu, aby sa zdokonaľovali v role pozorovateľa a využívali svoje schopnosti aj ako reflexívne bytosti. Posilňovanie role pozorovateľa je však potenciálnym zdrojom konfliktu: používateľ ako pozorovateľ sa môže dostať do sporu so sebou ako prežívateľom jazyka. Inak povedané, jazykový cit a jazykový um používateľa sa môžu dostať do nezhody.

Lingvista, u ktorého metajazykové školenie vyústilo do vedeckej odbornosti, uplatňuje svoju vedeckú reflexivitu a svojím umom odkrýva poriadok jazyka, ako odhaľujú poriadok segmentov sveta iní vedci. Zobrazujú umový jazykový poriadok, ktorý nemôže byť totožný s jazykovým poriadkom, podľa ktorého sa správa používateľ ako prežívateľ svojho jazyka, teda ako aktér jazykovej praxe riadiacej sa svojím jazy-

kovým citom, a to preto, lebo poriadok prirodzeného jazyka nie je založený na umom riadených jazykových aktivitách, aj keď um nemusel byť z nich úplne vylúčený. A tak jazykový poriadok existuje v dvoch modalitách: v praktickej (prežívateľskej, jazykovocitovej) a reflexívnej (pozorovateľskej, umovej) modalite. Kým obraz jazykového poriadku v reflexívnej modalite je konformný s naším „normalizovaným“ poznávaním skutočnosti, pri ktorom sme nastavení na oddelenie metafyzického od empirickej danosti (jazyka od reči, signifikátu od používania jazykových znakov), a teda je nám aj umovo komfortný, predstava o jazykovom poriadku v praktickej modalite sa vymyká z tohto komfortu, pretože nás drží v sfére empirických daností a „odporúča“ nám, aby sme poriadok videli v týchto danostiach, nie „za“, resp. „nad“ nimi, čo je z hľadiska „normalizovaného“ poznávania diskomfortné.

Ktorý poriadok jazyka je adekvátny, autentický, zodpovedajúci povahe jazyka? Je to otázka pravdivosti teórie, do ktorej však zasahuje pragmatizmus: pravda je to, čo funguje, čo sa v spoločnosti presadí. A tak sú otvorené dvere pre legitímnosť presadzovania aj obrazu jazykového poriadku mocenskými praktikami, bežnými aj v neautoritárskej spoločnosti. Aj J. Horecký, ktorý pomerne často diskutoval aj polemizoval o systémovosti kodifikačne akceptovaných štruktúr, musel zaevidovať skúsenosť, že sila mocenských praktík premožla racionalitu jeho argumentácií. Ako lingvista realista (v protiklade s antirealistami) však vložil do špirály jazykovedného vývoja silnú vieru, že „klasická“ (korešpondenčná) pravda sa ani pri poznávaní poriadku jazyka nestratí zo zreteľa a zostane riadiacou silou jeho poznávania, vedúceho k autenticite jeho lingvistickej reprezentácie. Pre antirealistu sú výrazy *pravda* (korešpondenčná), *autenticita*, *povaha* (vecí, a teda aj jazyka) prejavom zotrvania v tradičnom epistemologickom prístupe k svetu, ktorý pre neho je až naivný, takže Horeckého viera je len skutočne vierou v záchranu epistemologickej tradície. Tu niet miesta na vstup do sporu medzi realistami a antirealistami, ale ani pre antirealistu nemôže byť neprovokatívna táto otázka: Prečo by to nemohlo byť tak, že človeku je svet prístupný taký, aký je, keď ako bytosť svojho druhu vzišiel z tohto sveta?

Bibliografia

- CAMERON, Deborah: Verbal Hygiene. London/New York: Routledge 1995. 268 s.
DELEUZE, Gilles: Differenz und Wiederholung. München: Fink 1992. 408 s.
DERRIDA, Jacques: Die Schrift und die Differenz. Frankfurt: Suhrkamp Verlag 1976. 464 s.
DOLNÍK, Juraj: Jazyk v sociálnej kultúre. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2017. 248 s.
DOLNÍK, Juraj: Jazyk v pragmatike. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 2018. 198 s.
ECO, Umberto: Semiotik. Entwurf einer Theorie der Zeichen. 2. vyd. München: Wilhelm Fink Verlag 1991. 439 s.
FINKE, Peter: Kulturökologie. In: Konzepte der Kulturwissenschaften. Hrsg. Ansgar Nünning und Vera Nünning. Stuttgart: Metzlerverlag 2003, s. 248 – 279.

GEERAERTS, Dirk: Teorie lexikální sémantiky. Preložil A. Klégr. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum 2019. 340 s.

HJELMSLEV, Louis: O základech teorie jazyka. Preložil F. Čermák. Praha: Academia 1972. 154 s.

HORECKÝ, Ján: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Eds. J. Ružička – J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 13 – 22.

HORECKÝ, Ján: Spoločnosť a jazyk. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1982. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Vývin a teória jazyka. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 112 s.

HORECKÝ, Ján: Základné pojmy jazykovej komunikácie. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Zost. J. Bosák. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1990, s. 141 – 146.

HORECKÝ, Ján: Jazykové vedomie. In: Jazykovedný časopis, 1991, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.

HORECKÝ, Ján: Systémovosť a systémový prístup. In: Spisovná slovenčina a jazyková kultúra. Materiály z konferencie konanej v Budmericiach 27. – 29. októbra 1994. Ed. M. Považaj. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1995, s. 31 – 34.

HORECKÝ, Ján: Ciele a metódy preskriptívnej jazykovedy. In: Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1997, s. 61 – 64.

HORECKÝ, Ján: Človek a jeho jazyk. Esej čiže pokus o charakteristiku vzťahu. In: Jazykovedný časopis, 2000, roč. 51, č. 1, s. 3 – 6.

LACAN, Jacques: Das Seminar von Jacques Lacan. Hg. Norbert Haas: Buch I. Olten, Freiburg: Walter-Verlag 1978. 364 s.

PAULINY, Eugen: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku v súčasnosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Zborník referátov a diskusných príspevkov. Eds. J. Ružička – J. Kačala. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV 1979, s. 43 – 51.

PEIRCE, Charles Sanders: Logika ako semiotika: teória znakov. In: Pragmatizmus. Eds. a preklad E. Višňovský a F. Mihina. Bratislava, Iris 1998. 576 s.

SAUSSURE, Ferdinand de: Kurs obecné lingvistiky. Preložil F. Čermák. Praha, Odeon 1989. 468 s.

SEARLE, John Rogers: Die Konstruktion der gesellschaftlichen Wirklichkeit. Zur Ontologie sozialer Tatsachen. Berlin: Suhrkamp Verlag 2013. 248 s.

SEARLE, John Rogers: Geist, Sprache und Gesellschaft. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 2015. 192 s.

STARÝ, Zdeněk: Ve jménu funkce a intervence. Praha: Univerzita Karlova 1995. 172 s.

WEISGERBER, Leo: Das Menschheitsgesetz der Sprache (als Grundlage der Sprachwissenschaft). 2. Aufl. Heidelberg: Quelle & Meyer Verlag 1964. 202 s.

WITTGENSTEIN, Ludwig: Philosophische Grammatik. Werkausgabe Band 4. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag 1984. 491 s.